

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Маєтності та скарби Полуботків

Відомо, що серед широкого загалу громадськості побутує легенда про казкові багатства чернігівського полковника, наказного гетьмана Павла Полуботка, про його нібито вклад у банк Ост-Індської компанії (в Лондоні), який за минулі століття мав зрости до величезної суми. Неодноразово на початку ХХ ст. нащадки Полуботка збиралися на з'їзди, щоб відшукати вагомі докази існування скарбу та оволодіти ним. Та усі спроби були марними. У 50—60-ті роки цією справою нібито займалися навіть радянські органи, аби повернути скарб Полуботка на батьківщину. Проте належних нових документів не було знайдено (як відомо, О. Бодянский і Г. Милорадович свого часу опублікували значну кількість цікавих і важливих документів і матеріалів із сімейного архіву Полуботків)¹. Низку матеріалів з нього навів Д. Міллер². Більшість сучасних дослідників ставлять під сумнів можливість вкладу Полуботком свого золота до одного з іноземних банків³.

Проте залишається безперечним факт, що батько й син — Леонтій та Павло Полуботки, займаючи найвищі щаблі у старшинській ієрархії Гетьманщини, були чи не найбагатшими державцями в Україні кінця ХVII — початку ХVIII ст.

Я. Шульгін твердив, що дід Павла Артем Полуботок був за походженням з міщан, записавшись у козацтво, дослужився до чернігівського сотника. Від нього рід Полуботків стає старшинським, “значнымъ родомъ”⁴. Син його Леонтій Полуботок — спочатку військовий товариш чернігівського полку, за гетьманування І. Брюховецького став чернігівським полковим писарем; 1671 р. при підтримці гетьмана Д. Многогрішного (колишнього чернігівського полковника) став чернігівським сотником, а після обрання Самойловича на гетьманство у 1672 р. — генеральним бунчужним. Невдовзі, у 1680 р., Полуботок поріднився з гетьманом, оженивши свого сина Павла на племінниці Самойловича Євфимії, сестрі гадяцького полковника Михайла Самойловича. Відтак Леонтій Полуботок увійшов до найближчого оточення гетьмана. У 1678 р. він був уже генеральним осавулом й отримав численні маєтності, а 1685 р. Самойлович усунув з полковницького уряду в Переяславі В. Сербина і поставив Л. Полуботка переяславським полковником.

Перебуваючи на різних старшинських урядах, Леонтій Полуботок використовував своє становище для послідовного й неухильного збільшення своїх володінь. Самий ранній з відомих нам документів — універсал чернігівського полковника І. Силича від 3 лютого 1662 р. підтверджує, що військовому товаришу Л. Полуботку належали маєтність Розсудовщина “зъ лисовыми и пахотными кгрунтовими и зо всякими угодиями”, збудований ним млин на р. Борзні, щоб “держалъ цале и спокойне”, а також те, що на прохання Полуботка було дозволено йому збудувати рудню та “из оное припадаючого пожитку заживать”⁵. 14 травня 1669 р. гетьман Д. Многогрішний видав підтверджувальний універсал Л. Полуботку, тоді чернігівському полковому писареві, на ту ж маєтність Розсудовщину та придбаний ним “кгрунтъ лѣсовий и пахотный”⁶. Перший запис “до книгъ мѣскихъ чернѣговскихъ” про купівлю Л. Полуботком “пляцу” в Чернігові “за полтора ста золотихъ польскихъ” у місцевого обивателя датується 17-м грудня 1669 р. Подальші записи в міських книгах Чернігова засвідчують: купівлю в 1674 р. в Чернігові “земли дворовой” “за триста золотихъ полс-

кихъ”, того ж року було куплено двір і город у містечку Понорниці за 24 копи грошей “личбы литовской” та “пляцу” в Чернігові, 1675 р. — “дворову землю” за 150 “золотихъ полскихъ”. У 1680 р. Л. Полуботок придбав двір в Чернігові у старшини полкового Г. Єрмиловича за 300 золотих та в Іллінського монастиря — млин у Понорниці за 325 золотих. Того ж року у військового товариша П. Івановича генеральний осавул Л. Полуботок купив “четвертую часть кгрунту Мишуновщини... зъ млиномъ з двома колами..., з ступами просяними и валюшнями суконными на рецѣ Свишні з селищемъ, борами, лѣсами, дубравами, з деревомъ бортнимъ...” за 500 “золотихъ полскихъ”; у козака П. Безбоженка — “осмюю часть кгрунту... прозываемомъ Мишуковскимъ” з полями, лісами, “деревомъ бортнимъ зо пчелами” за 200 золотих та у чернігівського полковника В. Борковського — “полпляца дворового” в Чернігові за 100 кіп грошей ⁷.

10 лютого 1681 р. гетьман І. Самойлович за послуги Л. Полуботка Війську як за попередніх гетьманів, “такъ и за рейменту нашего” у “сказняхъ военныхъ” надав йому підтверджувальний універсал на всі придбані маєтності, зокрема Розсудівську “въ ключу Любецкомъ”, з грунтами, озерами, угіддями, сільце Губичі, село Савинки “въ ключу Сосницкомъ” з руднею, з трьома млинами на р. Убеді; до них додавався млин поблизу Чернігова на р. Свишні, крім того, до раніше купленого ґрунту Мишуковщини з угіддями і млинами на р. Свишні додавалося “еще такую жъ другую часть...” суміж “съ тоєю жъ куплею лежащую” з млином і слобідкою. Всі ці маєтності затверджувалися “въ зуполное и спокойное владение и заживание” ⁸. Того ж року І. Самойлович виклопотав свояку Жалувану грамоту царів Івана і Петра на підтвердження володіння названими маєтностями (окрім того, в грамоті названі ще села Умавка та Мехедівка в Сосницькому повіті) ⁹.

В середині 80-х років Л. Полуботок, тоді вже полковник переяславський, придбав у чернігівських міщан орні поля і ниви під Черніговом, села Полуботки і Півці за 48 золотих і 7 кіп грошей ¹⁰. Слід зазначити, що переяславський полковник не ґребував і насильницькими засобами для “заокруглення” своїх володінь. Так, користуючись близькістю до гетьмана Самойловича, він на початку 80-х років приєднав до Переяславського полку землі, що лежали між р. Сухою Оржицею та її притокою р. Чумчаком і належали до Пирятинської сотні Лубенського полку. Більшу частину з них Полуботок обернув на свою власність. Поблизу Оржиці він заснував хутір Шелехівку. Заселивши хутір посполитими, полковник прирізав до нього землі й угіддя милі на дві навкруги, чим дуже обмежив можливості раніш осілих на цих землях пирятинських козаків, зокрема, в користуванні сінокосами й пасовищами. За наказом Полуботка, його урядники захоплювали на випасах худобу пирятинців, й останнім доводилося платити штрафи. Жителі хутора Шелехівки робили також порубки в лісах, які належали козакам сусіднього хутора Сурмачівки. Козаки-сурмачівці неодноразово посилали “супліки” гетьману Самойловичу, але це не давало бажаних результатів. Лише після скинення Самойловича гетьман І. Мазепа 1690 р. своїм універсалом повернув сурмачівцям захоплені у них Полуботком ґрунти й угіддя ¹¹.

Взятий під арешт після скинення з гетьманства Самойловича Л. Полуботок (як його свояк) згодом був звільнений, і Мазепа повернув йому переяславське полковництво. Вже 20 вересня 1687 р. гетьман своїм універсалом закріпив за Л. Полуботком нові придбання: куплені ґрунти й млини на р. Убеді, а в 1688—1689 рр. — володіння руднею в Любецькому ключі, що мала постачати залізо й для потреб Війська ¹². Нарешті 17 липня 1689 р. гетьман Мазепа видав Полуботку підтверджувальний універсал

на всі “его маєтности и кгрунта” як надані йому раніше, так і куплені, а також на всі придбані млини. Окрім того, “респектомъ тихъ же его прошлыхъ и нынѣшнихъ зичливыхъ и pracowитихъ у Войску заслугъ, до которыхъ и впредь заохочуючи...”, надавалися: село Наумівка зі всіма угіддями, дві рудні в Переяславському полку, чотири млини “зъ хуторами, до нихъ прилеглыми”, — все це було надано йому у “вѣчность” з правом “отъ людей посполитихъ... послушенства и повинности отбирати”¹³.

Однак Леонтій Полуботок продовжував розширювати свої володіння: того ж 1689 р. він придбав у любецьких землян за 315 польських золотих землі й угіддя під Любечем “зъ деревомъ бортнимъ..., сеножатми и дубровою”; 1690 р. — у військового товариша П. Плоскини частину млина на р. Свишні “зъ сеножатю и займищемъ” за 800 золотих польських; 1692—1693 рр. за 140 золотих він скупив у посполитих Семанівки і Довжика та у жителя седнівського ґрунти з “лѣсами, борами зъ деревом бортнимъ..., зъ сѣножатми и рибними лови, бобровими гони, зъ млинами ставними”¹⁴. На новопридбаних землях Л. Полуботок осаджував хутори і слободи. Так, у квітні 1691 р. переяславський полковник отримав дозвіл “при власнихъ его млинахъ на р. Трубежѣ, на греблѣ Переяславской стоячих, для помочи его тихъ млиновъ з десяти хатъ людей осадити”; того ж року отримав підтверджувальний універсал на сільце Каруківку¹⁵.

Загалом же, згідно з царською Жалованою грамотою від 22 вересня 1690 р., за Л. Полуботком закріплювалися у вічне володіння даровані й придбані землі й угіддя в Чернігівському і Переяславському полках, села: Губичі, Розсудів, Савинки, Довжик, Наумівка, Козленичі, Киселівка, Внуківка та інші з руднями і млинами¹⁶.

На початку 90-х років Л. Полуботок став в опозицію до гетьмана Мазепи та його політики. Зрештою, останній, запідозрюючи Л. Полуботка в претензіях на булаву та в таємних зносинах з Кримом (там тоді перебував Петрик й готувався до походу на Гетьманщину), 1692 р. змістив його з полкового уряду. В листі до Москви з цього приводу гетьман писав: “Въ Переяславѣ на полковничествѣ обрѣтаясь (Полуботок. — Л. М.), промышлялъ о гетманствѣ и желалъ гетману и всѣмъ при немъ будучимъ пагубы и нестроения въ народѣ”. А тому, повідомляв він далі: “Постановили есмы съ старшиною и съ полковники — взять отъ нихъ, Полуботковъ, всѣ маєтности, старые и нынѣ вновь данные, и одни возвратитъ к Чернигову, а другіе обратитъ на войсковый пожиток”¹⁷. Щоправда, згодом, згідно з універсалом Мазепи від 23 листопада 1693 р., Л. Полуботку було повернуто більшу частину його маєтностей, від яких він, “по указу монаршому и нашему повелѣнію, былъ отдаленъ и отчужденъ”¹⁸.

Позбавлений полковництва, Л. Полуботок з сім'єю став жити в Чернігові. Він активно займався господарською діяльністю, зокрема, купівлею ґрунтів і угідь, будував гуту, здійснив одне з своїх найбільших бажань: придбав у старшини П. Плоскини двір у Чернігові за 500 золотих тощо¹⁹. Помер він близько 1695 р., залишивши вдову з сином Павлом (дві дочки були видані ще раніше заміж — одна за І. Сулиму, друга — за Ф. Мировича).

Таким чином, Павло Полуботок став єдиним спадкоємцем маєтностей батька²⁰. Тривалий час він не посідав жодних “урядів”, залишаючись значним військовим товаришем Чернігівського полку. Але це становище теж давало змогу займатись активною господарською діяльністю, що й робив П. Полуботок, скуповуючи гаї, угіддя й землі та осаджуючи на них слободи. Так, ще за життя батька, 1694 р., він купив у вдови старшини А. Ігровецької землі й дім з “огородомъ, зъ гаємъ, поля пахотніе, займища дубровніе, сеножати” в с. Жукотках за 270 золотих “грошій личби литовской”²¹, а в 1697 р. — “селище” з “огородом” за р. Стрижнем за 20 кіп ли-

товських грошей. 26 травня того ж року Павло Полуботок отримав довгоочікуваний універсал від гетьмана Мазепи, який підтверджував за ним усі маєтності покійного батька (крім с. Наумівка з “добрами” в Переяславському полку, яке дісталось “панни Полуботковой”, другій дружині Леонтія Полуботка) ²². Водночас П. Полуботок продовжував збільшувати свої володіння. Так, у 1698 р. він подав до запису в чернігівські міські книги купчі на придбані ще небіжчиком-батьком грунти “зъ дубровами, зъ деревомъ бортнимъ”, сіножатями та на млин на р. Свишні на загальну суму 680 золотих, 20 талерів і 60 кіп грошей литовських. У 1699 р. у чернігівського обивателя О. Веремієнка Полуботок придбав “мѣсто коморное въ ринку черниговскомъ” за 60 золотих, у вдови С. Зінчихи — “селидбу дворище” за 115 золотих, у чернігівського обивателя І. Зубрицького — дім з садибою за 20 кіп грошей, а в 1701 р. — грунти й угіддя під Черніговом за 300 золотих ²³.

18 червня 1703 р. П. Полуботок отримав від Мазепи другий універсал, в якому зазначалося, що “значній и заслуженій товариш войсковій” П. Полуботок “презентовалъ” свої купчі записи на “кгрунта Мишуковський и Семакувській, Вертѣвській свои власніи, вчистою куплею набытии”, аби “оніе рейментарскимъ нашимъ для спокойнейшого тихъ кгрунтовъ заживаня и владніія, ствердили унѣверсаломъ”. Гетьман підтвердив власність Полуботка на названі маєтності і застеріг сусідів — козаків і посполитих, щоб ніхто з них “не важился в тіе его пана Полуботка кгрунта втрусатися и пустошеньемъ оних..., найменшой чинити шкоди и убитковъ” ²⁴.

Після смерті чернігівського полковника Ю. Лизогуба у 1705 р. цей “уряд” за велінням гетьмана Мазепи, який намагався привернути на свій бік розумного і вольового старшину, перейшов до Павла Полуботка. Але й після цього гетьман особливо не довіряв йому, не втаємничував у свої плани.

А тим часом Полуботок використовував своє нове становище полковника для дальшого примноження власних володінь і робив це уміло, не вдавався, ймовірно, до кричущих насильств (як деякі старшини-державці), не викликав щодо себе скарг козаків і посполитих. Правда, не уникнув звичних тоді “тяжбъ” з сусідами-старшинами за спірні землі й угіддя (зберігся документ про його конфлікт з генеральним бунчужним Лизогубом за “сіножать Пчилскую”...). В листопаді 1705 р. Полуботок отримав універсал з дозволом влаштувати греблю й млин біля с. Боровичів. У вересні 1706 р. він же купив дві сіножаті “обополь рѣчки Снови” за 200 золотих; того ж року у військового товариша В. Недовецького придбав двір у Бобровиці з домом, городом і садом, а також “кгрунтъ пахатній” — за 800 золотих та 15 осьмачок жита. В листопаді 1707 р., згідно з гетьманським універсалом, Полуботку було дозволено збудувати греблю й млин на р. Снові. В 1707 р. він придбав у козака С. Комасенка двір у с. Неданчичах та поля орні й сіножаті за 45 золотих; того ж року в передмісті Чернігова купив “пляцъ землѣ дворовой з огородомъ и околицею” за 140 золотих та двір “въ подворкахъ черниговскихъ” за 100 золотих. Взимку і влітку 1708 р. були куплені: грунти й угіддя в с. Довжику, млин на р. Білоусі, двір у Чернігові — на загальну суму 930 золотих, 10 осьмачок жита і 2 осьмачки пшениці ²⁵.

Як відомо, після переходу гетьмана Мазепи на бік Карла XII (у жовтні 1708 р.) П. Полуботок залишився вірним цареві й одним з перших прибув, згідно з маніфестом останнього, у Глухів на раду, на якій мав бути обраний “за царським велінням” новий гетьман. Полуботок цілком слушно сподівався одержати булаву з царських рук, проте Петро I поставився з не-

довірою до чернігівського полковника, зважаючи на його незалежну вдачу й “хитрости”²⁶. Гетьманом став І. Скоропадський. За клопотанням Полуботка *, невдовзі після ради в Глухові, 14 листопада 1708 р. йому (як “відшкодування” за втрачені сподівання й враховуючи його “вірність”) було видано Жалувану грамоту. За “верные и усерднорадительные службы” і “за показанную его непоколебимую верность” йому надавалися маєтності: “оставшиеся после шурина его, гадяцкого полковника бывшего, Михаила Васильева (Михайла Самойловича. — Л. М.), данные и купленные, а именно: в Сумском полку, в уезде Лебединском на село Михайловку с мельницами, с озера и с иными принадлежащими к нему селами, Озаком, Буймером и Грунею, с пашенными землями, лесами и санными покосы, и со всякими угоды..., да на дворе того ж шурина его, Михаила Васильева, обретающийся в Гадяче тако ж хутор, и мельницы и иные в полку Гадяцком купленные его грунта, да особливо сверх тех маєтностей в Лубенском полку на село, которым до ныне владели по отдаче изменника Мазепы, племянника его, Иванова жена Обыдовского, зовомое Коровинцы, с пахотными землями, с санными покосы и с лесами и со всеми угоды, мельницами, там же обретающимися на речке Суле и Бышкине”²⁷. На цьому царські “милості” до Полуботка не закінчилися. Коли цар Петро І перебував у Лебедині, беручи участь у судилищах над “мазепинцями”, Полуботок вдруге звернувся з “чолобитною” про нові пожалування в Чернігівському полку — з колишніх володінь Мазепи. 22 грудня 1708 р. чернігівський полковник отримав другу Жалувану грамоту “на данные ему ныне по нашему, великого государя, именному указу маєтности, тако ж и на собственные его, полковника черниговского, села и мельницы, данные и его иждивением построенные, а именно: на местечко Любечь, с перевозом на Днепре Любецким и Лоевским с озера, с приселками всеми, к тому местечку надлежащими с лесы и с санными покосы, с деревьями бортными и до борт потребными, и со всякими угодыми, на село Вибли, с Подгурным и Песками, с санными покосами, Пчельском и Неданью именуемыми, на село Жабичи, на Домишлин, на сельцо Кгабриеловку и Каруковку с Жуковичами, на сельцо Новые Млины с двуколенною мельницею... на реке Снове, на село Новые и Старые Боровичи с слободками, на тех же грунтах поселенными, на греблю его вновь на реке Снове под Новыми Боровичами построенную, и слободку, на село Орловку с Казилонкою, с мельницами, до тех сел надлежащими, с пахотными землями и лесами, с борами, и с санными покосы и со всякими угоды, на село Оболонье Городище с гутищем, с перевозом на Десне Оболонским, с озерами и санными покосы, на села Криски, Псаровку, Савинцы с мельницами, к тем селам принадлежащими, с пахотными землями, с озерами, с сенокосами и со всеми угоды... в вечное владение”²⁸.

За цими двома грамотами, П. Полуботок, за підрахунками В. Модзалевського, володів понад 2 тис. дворів посполитих та міщан і став (після гетьмана І. Скоропадського) найбагатшим “державцею” в Україні—Гетьманщині²⁹.

Перебування на полковому “уряді”, при тому що гетьман Скоропадський не наважувався впливати на старшин, які користалися з особистої “милости” й довіри царя, давало Полуботку простір для подальшого особистого збагачення. До того ж, коли у 1714 р. він видав свою дочку за племінника гетьманши Настасії Скоропадської — Якова Марковича, його ставище всевладного старшини й “державця” ще більше зміцніло. Він ще з більшим розмахом зайнявся скупівлею земель і угідь, садиб, млинів тощо. Так, у 1710 р. Полуботок купив у любецького священика І. Єрофієвича “въ фольваркахъ мѣскихъ” двір з садом за 800 золотих “готовыхъ грошей”;

того ж року придбав землю, бори, сіножаті, греблі на р. Бречі й під Новими Боровичами, ставки, ліси з “деревомъ бортнимъ” на загальну суму 1257 золотих і 60 кіп грошей; у 1711 р. у вдови значного товариша С. Селицького він купив с. Кувічичі, дворище в Любечі, млин та угіддя, землі “зъ людми въ томъ кгрунтѣ осѣлими” за 3000 золотих (тоді ж отримав підтверджувальний універсал на свої купівлі); того ж року придбав ґрунти з сіножатями й озерами, дібровами, дворище в с. Виблях “зъ гаємъ и садовоиною” на загальну суму 930 золотих і 240 талярів. У 1712—1713 рр. чернігівський полковник продовжує скуповувати ґрунти, “нивки” й угіддя, “селидби зъ будовлею”, греблі й млини (на річках Свишні, Білоусі, Снові) на суму 4468 золотих, 50 талярів і 33 кіп грошей “монети доброю”. Сприятливим у справі придбання земель та угідь для Полуботка був і 1714 р.: всього зафіксовано 10 купівельних угод (зокрема, на греблю й млин на р. Прудці та 2 “селища”...) на суму 1020 золотих і 60 талярів. У наступні роки масштаби закупівель дещо зменшуються: в 1715 р. було лише 2 угоди — куплено ґрунти й “селище” з лісом та угіддями на 400 золотих і 18 кіп грошей, в 1717—1718 рр. у козаків Білоусівської сотні було придбано два двори з полями й угіддями та ґрунти під с. Неданчичами за 400 золотих і 30 кіп грошей ³⁰.

Як і інші “державці”, Полуботок на новопридбаних землях (ґрунтах) “осаджував” селян-посполитих, заводив слободи. Так, 18 травня 1716 р. він отримав черговий підтверджувальний універсал на куплені ґрунти: Мохначівський під Любечем, Червяківський, Ільївщину, Ярошківщину, Крицківський, Пищиківський (куплені у любецьких землян), Солохівський, “якие кгрунта миѣюу при себѣ бори, лѣси, дерево бортное и до бортѣй згожое, зъ полями, сѣножатями и инними угодиями...”; далі в універсалі зазначалося, що полковник Полуботок “просить и нашего унѣверсального потверженья и позволенья осадити там людей” і що гетьманський універсал дозволяє йому “на онихъ людей осадити и всякие одѣ нихъ отбирати послушенства...” ³¹.

Нарешті 7 липня 1718 р. Полуботок отримав давно очікувану Жалувану грамоту царя Петра I (у відповідь на свою “чолобитну” від 22 лютого 1718 р.), в якій говорилося, що “малороссийские наши царского величества полковники на свои полковничьи чины имеют наши царского величества грамоты, а он, полковник, на тот чин полковничества, в котором он по милости нашего царского величества служит с 1705 г., такой нашей великого государя грамоты не имеет”. З огляду на ревну службу Полуботка Жалувана грамота закріплювала за ним “чин полковничества и надлежащее владение и свободное употребление принадлежащих к тому уряду маетностей и доходов” ³².

В останні п’ять років (1719—1723) купівельна діяльність Полуботка йде на спад: за цей час він уклав 5 угод (по одній на рік): придбав двір у передмісті Любеча, греблю на р. Стрижні під Черніговом з млином, три двори в селах Холявині, Полуботках і Півцях на загальну суму 1720 золотих і 118 талярів — “монети доброю копѣйчаной личбы украинской” ³³. 16 червня 1720 р. Полуботок отримав востаннє від гетьмана Скоропадського підтверджувальний універсал на куплені греблю з млином на р. Убеді, з двором і ґрунтами ³⁴.

Полуботок не гребував і захопленням земель полкового скарбу, зокрема земель, які належали ратушам різних сотенних містечок. Як зазначав О. Лазаревський, полковник, користуючись владою, “прилучив” у свою “диспозицію” близько 300 дворів посполитих. Так, від ратуші м. Седнева він відібрав села Макишин, Дарчин і Клочків, від ратуші Городниці — близько 40 дворів тощо ³⁵.

На жаль, ми не маємо даних про загальну суму щорічних прибутків Полуботка від його маєтностей. О. Лазаревський пише, що старости в численних селах полковника у першу чергу дбали про надходження коштів у його скарбницю. Кожний селянський двір платив головний збір — “осенщину” в залежності від ступеня заможності, який визначав староста. В маєтностях Полуботка розміри “осенщини” коливалися від 2 коп. до кількох рублів з селянського двору. 200 дворів с. Оболонне (Кролевецька сотня), наприклад, платили на рік загалом 126 руб. 35 коп. “Осенщина” збиралася ще й натурою — зерном і птицею. Зерно перероблялося на горілку, пиво й “мед”, які розпродувалися у власних шинках Полуботка (від 50 до 70 коп. за відро). Староста збирав гроші і від шинкарів ³⁶.

Крім того, Полуботок займався широкою торговельно-промисловою діяльністю: скупівлею товарів (хліба, худоби) на експорт, млинарством, гуральництвом, гутництвом, сукновальством (ряд млинів мали ступи “просяні” та “валюшні”) тощо. З торговельною метою він купував “мста коморные въ ринку чернѣговскомъ” та в Любечі. На своїх гуральнях виробляв горілку. Володіючи руднями, виробляв залізо. Численні пасіки і борти давали товарний мед та віск, боброві гони — хутро. Ряд виробництв у господарстві чернігівського полковника працювали на експорт (наприклад, спеціально заведені “тютюнові городи” та гуральні). У 1715 р. він продав польському купцеві Цибульському 600 пудів тютюну вартістю близько 460 р., в 1719 р. йому ж — 100 куф горілки по 18 “талярів битих” за куфу. Довізну мідь скуповував для потреб власних гуралень ³⁷.

Володіючи великим багатством, Полуботок завів у Чернігові власний “двір”, який майже не поступався гетьманському: мав “службових” шляхтичів, яких за сумлінну службу наставляв сотниками, переводив у “військове товариство” (привілейована верхівка козацтва) Чернігівського полку.

В народницькій і радянській літературі старшини — власники маєтностей (державці), подібні до Полуботка, зображалися переважно з негативного боку: вони, мовляв, прагнули лише до власного збагачення, правдами й неправдами відбирали в зубожілих козаків і посполитих “нивки, гайки й ліски”, жорстоко визискували своїх “підданих”, накладаючи на них великі чинші та “роботизни” і т. д. Однак це не вся правда, цим не вичерпувалася тогочасна дійсність. Павло Полуботок не лише “округляв” свої володіння, випрошуючи підтверджувальні універсали у гетьманів та жалувані грамоти у царя. Він та інші державці (Д. Апостол, сім’я Кочубеїв, Г. Галаган, І. Чарниш) створювали у своїх маєтностях багатогалузеве господарство, цілу систему: землеробство й тваринництво — переробка сільськогосподарської сировини — продаж на внутрішньому й зовнішньому ринках. Вони також виступали не лише як товаровиробники, а й як скупники лишків сільського господарства і промислів. Збагачуючись особисто, нагромаджуючи матеріальні цінності, такі старшини-державці, як Полуботок, підносили на новий щабель економічний розвиток країни. Орієнтуючи свої господарства на ринок, вони тим самим сприяли розвитку грошового обігу й національного ринку: беручи активну участь у вивозі товарів на експорт, втягували господарство Гетьманщини в європейський ринок. Будуючи млини, гуральні, гуті, броварні, сукновальні, вапнярні тощо — створювали значну кількість нових робочих місць, давали засоби до існування тисячам зубожілих малоземельних і безземельних селян-посполитих. Скуповуючи землі (грунти), перелоги, пустоші й “осаджуючи” на них слободи, населяючи їх всякими “перехожими людьми”, Полуботок та інші державці сприяли утворенню нових селянських господарств і тим самим — розвитку народного господарства України—Гетьманщини.

Полуботок, як чернігівський полковник, сумлінно ніс царську службу, брав участь із своїм полком у походах під час Північної війни, у 1718 р. разом з гетьманом Скоропадським їздив до Москви “для поклонення царському величеству”, в 1721 р. ходив на чолі козаків на Ладогу на “канальное дело”...

Після смерті Скоропадського у липні 1722 р. на ім'я Полуботка з Сенату прийшов указ, щоб до обрання гетьмана він правив Гетьманщиною спільно з генеральною старшиною³⁸. Отже, фактично його було визнано наказним гетьманом. До того ж, Скоропадський перед своїм від'їздом до Москви у січні 1722 р. доручив Полуботкові на час своєї відсутності “правління дїл” у Гетьманщині. Проте Сенат так і не затвердив за ним звання наказного гетьмана. З утворенням Малоросійської колегії й початком її правління почалися конфлікти між Полуботком та президентом колегії Вельяміновим. Полуботок неодноразово звертався до Петра I з проханням дозволити провести вибори гетьмана, але це йшло врозріз з централізаторською політикою царизму. Полуботка разом з генеральними старшинами було викликано до Петербурга, де над ними розпочалося слідство. Ув'язнений в Петропавлівській фортеці, Полуботок 18 грудня 1724 р. помер.

Всі маєтності і майно Полуботка були конфісковані. Згідно з царським указом 1724 р., спеціальною комісією у складі майора М. Раєвського та лейб-гвардії сержанта І. Львова було проведено опис маєтностей і майна Полуботка та його синів Андрія і Якова. Складена комісією “Книга пожиткам бывшего полковника Павла Полуботка...”³⁹, яка збереглася, дає змогу відтворити картину маєтностей та багатств останнього.

Маєтності Полуботка були розташовані в Чернігівському, Лубенському, Гадяцькому і Ніжинському полках Гетьманщини, а також у Сумському й Охтирському полках Слобожанщини, найбільші володіння — у своєму, Чернігівському, полку (в дужках позначено кількість селянських і міщанських дворів): містечко Любеч (140); села: Оболонне (206), Орлівка (398), Савинки (88), Савинці (30), Городище (28), Козлівка (184), Криски (130), Псарівка (62), Наумівка (61), Тільна (22), Каруківка (32), Старі Боровичі (45), Боровичі (88), Внучки і Табаївка (разом 41), Павлівка (28), Білоцерківка (25), Кувічичі (27), Жукотки (33), Виблі (33), Полуботки (10), Нові Млини (13), Габрієлівка (19), Губичі (26), Андрушичі (10), Довжик (30), Губище (12), Сеньки (10), Піски (8), Скитки (6), Півці (5), Котли (6), Кислі (7), Радуль (4); слобідки: Зуряюшка (28), Загребельна (25), Корольче і Розсудів (15), Васильківка (39), Ілкупі (26), Мохнатинська (25); окрім того, зазначено 24 “сільця та 3 хутори — в них 66 дворів”. В інших полках йому належали: в Лубенському — село Коровинці з хутором (268), Ніжинському — село Типинці з хутором (4), Гадяцькому — село Хиці (4), Охтирському — село Грунки (40), в Сумському — село Михайлівка з хутором (240). Отже, всього в маєтностях Полуботка налічувалося 1 містечко, 43 села, 7 слобідок, 24 “сільця” і 6 хуторів, в них було 2647 дворів посполитих і міщан. Якщо припустити чисельність селянської сім'ї в середньому 7—8 чол., то загалом у цих маєтностях чернігівського полковника проживало близько 21 тис. чоловік.

Полуботок володів також великою кількістю промислово-торговельних закладів. У Любечі та більшості значних сіл були панські шинки (загалом понад 20). Великими господарськими комплексами були панські двори — фільварки. Так, у с. Оболонне знаходився панський двір з гуральнею, в с. Боровичі — панський двір з конюшнею й оборою, винницею, млином та поблизу на р. Снов — 7 млинів на 12 колес, в них “мелют хлеб,

валяют сукно и толкут крупу...”; в селі Довжик — двір Полуботка з конюшнею (8 коней) і оборою (53 воли і корови), в с. Кувічичі — полковничий двір з оборою і винницею; в с. Жукотки — двір сина Якова Полуботка з винницею; в містечку Любеч — два двори Полуботка з конюшнями і оборою (53 корови й воли), двір у замку в Чернігові з погребами та “ямами” з хлібом (249 четв. жита), винниця; в с. Виблі — панський двір з конюшнею (13 коней), оборою (23 буйволи) та вівчарнею (221 вівця); в с. Полуботки — панський двір з конюшнею. Загалом у маєтностях налічувалося 26 водяних млинів, комори із збіжжям, 2 пасіки, 4 винниці, 7 сукновалень, 2 гути, 4 рудні, 1 вапнярня ⁴⁰.

В “Книге пожиткам...” дається опис садиби полковника Полуботка в Чернігові: двір за р. Стрижем, у дворі — 4 кам’яні “палаты” та 3 “горницы”. “В оных же палатах, читаємо далі, — на дву дверех завеси суконные красные, в сенях 3-е дверей, железные затворы, в сенях большой фонарь стеклянной; над оными палатами чердак, под палатами погребы...”. Подаємо опис однієї з “горниц” Полуботка: “горница чрез сени, в ней икон, писанных на холстине, 5-ть..., на досках икон писанных 3, в рамах персона Имп. Величества, персона Е. В., государыни императрицы; стены убиты коврами..., стол длинной, (на ньому. — Л. М.) ковер пестрой, другой стол небольшой, лавки убиты сукном голубым, 6 стульев убиты сукном красным, зеркало стенное в рамах золоченных, персона в раме его, Полуботкова, при оной светлице комната, в ней икон... семь, две лавки убиты сукном голубым, стенные часы, поставец, на стене два килима пестрые прибиты; чрез сени спальня его, Полуботкова, в ней икон 6..., у икон лампада медная небольшая, ... кипарисной крест; персоны его, Полуботковы; стол круглой с ящиками, на нем ковер пестрый, 2 зеркала стенные...; на стенах прибито два ковра, лавки убиты сукном голубым, 3 стула убиты сукном красным, кровать, над ней персона, 3 подушки камчатых, одеяло камчатое красное, опушено канвою голубой”. При спальні — кімната, в ній чимало ікон, на стінах — килими, стіл круглий, лавки, “убиты килимами красными”, “кровать кожаная” (диван. — Л. М.), настінне дзеркало тощо; “на верху оных хором чердаки 2, в сенях 2 фонаря, 2 крыльца, над ними зделаны летние покои”. В “хоромах деревянных”, в яких живе син Андрій, 2 “светлицы”; ще одна “светлица”, “при оной светлице три комнаты”.

В чернігівському замку теж знаходився “Полуботков дом, каменное строение”, внизу 4 палати, наверху — 2, під ними погріб, в якому зберігалися бочки з вином, з селітрою. В тому ж замку — “єво ж, Полуботков двор, на оном строения — изба черная с сенями”, “на оном же дворе ям с рожью 3 ямы, в них ржи 119 осмачек, в коморе овес 20 осмачек”.

В с. Михайлівці, Сумського полку, Полуботок мав свій двір, “огорожен в замет пластом и с двух сторон покрыт гонтами”, у дворі — “светлица четверня и алкир”, в светлице три образа..., герб И. В. (Императорского Величества. — Л. М.), резной шкаф и поставец, и стол, ноги резные же, печь кахлиовая, 2 лавки и стены..., обиты васильковым простым сукном, 3 окна с окончинами; а в комнате кровать с верхом на слупах позолоченных и 7 окон с окончинами. При светлице сени, а в сенях 3 окна с окончины да фонарь; при сенях крылец и на верх ганки; с другой стороны при тех же сенях насупротив светлица с комнатою” і т. д. Крім того, описано ще дві “горницы” “да светлица четверня” на 6 вікон, при ній — сіни з коморою. У дворі: дві майстерні, в яких виробляли килими, спіжарня, пекарня, льодовня, конюшня і “сварня, а в ней 4 воза с колесами”; кам’яний погріб, в якому “вина 54 носатки, меду 7 бочок, 4 круги воску”; у дворі колодязь; “а те все хоромы... и ворота крыты гонтами и около хором са-

ды”, виноградник, біля двору “огород овощной”. В садибі двоє воріт, біля передніх “маштлярская светлица с комнатою”. При панській садибі знаходилася обора (в ній 51 віл, 4 дійних корови), свинарник (140 свиней); на березі Псла — лазня, броварня, в ній “казанов медных 5 и при них медных труб 15, чанов 4”, неподалік конюшня (в ній 93 коней); на р. Пслі — 6 млинів, в кожному від 2 до 4 “каменя на ходу” для помолу зерна та “ступа сукноваленная и толчай, да для валенья сукна железной котел”. В тих 6 млинах зібраного хліба: 9 четв. жита, 7 четв. пшениці, 3 четв. ячменю, 6 четв. солоду тощо. У дворі також стодола, в ній 20 четв. пшениці, 40 четв. гречки, 8 четв. проса, в трьох ямах 100 четв. пшениці, ще в одній ямі 60 четв. проса, в іншій — 90 четв. гречки. Дві пасіки — на Гострому байраку і в Озацькій діброві (в них 282 вулики). В цьому ж селі Полуботків “корчемный двор”, в ньому “две светлицы с сениями”, в них жив єврей-шинкар, за яким числилося “шинкових грошей” понад 175 руб.; в селі була ще одна корчма, в ній — теж єврей-корчмар, за ним “шинкових грошей” — понад 58 руб. та в присілках за шинкарями числилося 352 руб. “шинкових грошей”. У селі також жили кушніри, кожум’яки і ткачі — піддані Полуботка.

У “Книге пожиткам...” також описано подібну садибу-фільварок, що знаходилася у с. Коровинцях Лубенського полку. Крім того, Полуботку належало 2 двори з “светлицами и комнатами” й садами в м. Гадячі, двір “хоромного строения” в м. Лебедині, другий двір у Лебедині належав його сину Андрію ⁴¹.

Що ж до казкових скарбів, барилиць із золотом, то “Книга пожиткам...” Полуботків про це не згадує. Зате в ній дано детальний перелік фамільних коштовностей, золотого й срібного начиння та дорогого одягу, сувоїв сукна, кармазину, оксамиту, тонкого полотна тощо. Так, у “кладовой палате” і льохах під нею зберігалися коштовності в численних шкатулках: 20 перстнів золотих з дорогоцінним камінням, 2 обручки золоті, 6 золотих і срібних хрестів, 4 серег золотих, 12 великих золотих гудзиків, 6 золотих ланцюжків, низки перлів, 2 скрині столового срібла; у тій же кладовій палаті зберігалися коштовності сина Андрія і його дружини: золотий хрест з “искрами алмазными”, 8 золотих обручок, золоті серги, 6 золотих ланцюжків, 5 намист з перлів тощо; начиння: 3 золоті чаші, 24 склянки позолочених, 12 чаш винних тощо; посаг дружини: срібне начиння та інші речі — вагою понад 1 пуд; скриня із срібним і позолоченим посудом, коштовностями тощо сина Якова. Там же зберігався дорогий одяг: 30 чоловічих кафтанів суконних і оксамитових, 21 кунтуш з оксамиту, сукна, атласу; скриня дорогого жіночого вбрання; хутра, зокрема 34 пари соболів, в окремій скрині — дорога зброя, кінська зброя, прикрашена коштовностями; у 2-х скринях — столове начиння; у 3-х — килими. В окремій скрині зберігалися 54 “печатні” книги — латинські й польські, три картини, 6 дзеркал тощо.

Було конфісковано грошей: 24 мішки та 82 невеликі “півмішки” “єфимків” (срібних талерів). У кожному мішку було срібних монет на 200 руб. та у півмішку — на 100 руб. Крім того, “сборных” грошей з рудень, броварень — 708 руб., “сборных с маестностей” — 5682 руб. ⁴²

Інших відомостей про коштовності та гроші в опису немає. Відомо також, що в лютому 1721 р. перед від’їздом на Ладозький канал Полуботок склав духовницю, заповідавши дружині 7 тис., сестрі 500, братові 300 золотих. Влітку 1723 р. перед від’їздом до Петербурга Полуботок переписав тестамент 1721 р. За новим документом, дружині він заповів 10 тис. золотих, “за упокой души” монастирям і церквам — 8 тис. рублів ⁴³. Це — всі дані про багатства Полуботка.

Після смерті Петра I, у березні 1725 р., за указом Катерини I, дружині Павла Полуботка та дітям його було повернуто конфісковані маєтності та майно, за винятком золотих, “єфимків” (талярів) та коней (останні стали надбанням царської казни).

Отже, на наш погляд, Павло Полуботок був одним з найбільших землевласників-державців і підприємців Гетьманщини першої чверті XVIII ст., проте немає підстав твердити про його “казкові” багатства і скарби.

¹ Б о д я н с к и й О. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1862; М и л о р а д о в и ч Г. А. О роде дворян Полуботков. — К., 1870; Акты фамилии Полуботков. Из архива Милорадовича. — Чернигов, 1889.

² М и л л е р Д. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. — Харьков, 1902.

³ Див.: С а п у х і н а Л. П. Полуботківські архіви і Сумщина // Укр. істор. журн., 1992, № 3. — С. 144; К о в а л е н к о О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 68—69.

⁴ Ш (у л ь г и н) Я. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705—1724) // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — № 12. — С. 523.

⁵ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. — Т. 13. — 1902. — С. 312.

⁶ Там же. — С. 305.

⁷ Акты фамилии Полуботок. Из архива графа Милорадовича. — С. 1—7.

⁸ Акты, до маєтностей Полуботков относящиеся // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских (Далі — Чтения ОИДР). — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 91—92.

⁹ Древности. Труды Археографической комиссии имп. Московского Археологического общества. — М., 1900. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 147—148.

¹⁰ Акты фамилии Полуботок. — С. 8.

¹¹ С т о р о ж е н к о Н. В. Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения втор. пол. XVII ст. // Киевская старина, 1890. — Т. XXXI. — № 12. — С. 435—436.

¹² М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 307.

¹³ Акты, до маєтностей Полуботков относящиеся // Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3. — С. 95.

¹⁴ Акты фамилии Полуботок. — С. 10—11.

¹⁵ Древности. Труды Археографической комиссии. — С. 307.

¹⁶ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 307—308.

¹⁷ Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. История Малороссии. — М., 1830. — Т. III. Прим. 32.

¹⁸ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 308.

¹⁹ Акты фамилии Полуботок. — С. 12; М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 308.

²⁰ Л а з а р е в с к и й А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII в. // Русский Архив, 1880. — Кн. 1. — С. 138—139.

²¹ Акты фамилии Полуботок. — С. 12.

²² М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

²³ Акты фамилии Полуботок. — С. 13—18.

²⁴ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 96—97; М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

²⁵ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 22—23.

²⁶ Сборник имп. Русского исторического общества. — СПб., 1871. — Т. III. — С. 352, 395; М о д з а л е в с к и й В. Павел Леонтьевич Полуботок. Биографический очерк. — СПб., 1903. — С. 4.

* В журналі царської канцелярії є запис: 10 листопада 1708 р. “бил челом” цареві полковник Полуботок, “что бывший гетман Мазепа, с начала гетманства имея злобу на гадяцкого полковника Михаила Васильева (Самойловича. — Л. М.), взял себе по нем во владение все маєтности его (в Сумському і Лубенському полках. — Л. М.), из них отдал племяннику своему, Ивану Обидовскому...”, — решту “раздал кому хотел”... “А как он полковник Полуботок, есть ближний наследник к тем маєтностям Васильева (Михайла Самойловича. — Л. М.), ибо жена его, Полуботка, Васильеву родная сестра, а сверх того имеет государь его, Полубот-

ка, в особливом своем монаршеском милостивом призрении за многие верные службы, просил государя пожаловать его и велеть помянутые маестности..., по данной ему грамоте, и границам отдать ему в вечное владение” / Экстракт о селе Коровинцах // Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 121—122.

²⁷ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 110—112.

²⁸ Там же. — С. 113—115.

²⁹ М о д з а л е в с к и й В. Указ. соч. — С. 6.

³⁰ Акты фамилии Полуботок. — С. 35—50; М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

³¹ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Т. 3(У). — С. 97—98.

³² М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

³³ Акты фамилии Полуботок. — С. 50—52.

³⁴ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309—310.

³⁵ Л а з а р е в с к и й А. Павел Полуботок // Русский Архив, 1880. — Кн. 1. — С. 146.

³⁶ Там же. — С. 142—143; М о д з а л е в с к и й В. Указ. соч. — С. 7; Д ж и д ж о р а І. Україна в першій половині XVIII ст. — К., 1930. — С. 13; К о в а л е н к о О. Назв. праця. — С. 13—16.

³⁷ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. VI. — Док. № 4049. — С. 736.

³⁸ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У).

³⁹ Там же. — С. 54, 62, 69, 71—72, 82—83.

⁴⁰ Там же. — С. 47—61.

⁴¹ Там же. — С. 4—23.

⁴² Там же. — С. 29—30.

⁴³ Сборник Харьковского историко-филологического общества. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. — Т. II. — Ч. 1—2. — Харьков, 1902. — С. 316—318; С а п у х і н а Л. П. Назв. праця // Укр. істор. журн. — 1992. — № 3. — С. 143.